

Örnekler Bağlamında Bazı Âyetlerin Zâhirî İhtilafları ve Giderme Yolları

A Case-Based Examination of Apparent Disputes Among Some Verses and Ways to Resolve Them

Yazar Bilgisi Author Information

Mustafa HAMURLI

Öğr. Gör. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye
Lecturer, Dr., Harran University Faculty of Theology, Şanlıurfa, Türkiye
mustafahamurli@harran.edu.tr , www.orcid.org/0000-0001-9153-2800

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1057131
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
1 Şubat/February 2022	24 Mayıs/May 2022

Öz

“Müşkilü’l-Kur’ân”, Kur’an ilimleri içerisinde büyük önem arz eden bir mevzudur. Kur’an’ı doğru anlama ve isabetli yorum geliştirmenin gerekliliği açısından ‘Ulûmü’l-Kur’ân kapsamında değerlendirilen bu konunun iyi anlaşılması gerekmektedir.

İnsanların anlama ve kavrama kabiliyetleri birbirinden farklıdır. Doğru bir yorum kabiliyeti için yeterli bilgiye sahip olmayanların Kur’an’daki müşkil âyetleri belirli kurallar çerçevesinde yorumlamada yeterli aklî melekeye sahip olmadıkları bilinmektedir. İslâm’a aykırı düşünce ekollerinin Kur’an’ın vermek istediği asıl mesajdan ve Kur’an hakikatlerinden insanları saptırabilme adına müteşâbih, mücmel ve müşkil âyetleri kullandıkları görülmektedir. Farklı dönemlerde yaşamış İslâm âlimleri “Müşkilü’l-Kur’ân” kavramı üzerinde ciddiyetle durmuş ve bu yönden gelebilecek en ufak eleştirilere bile ikna edici cevaplar vermişlerdir. Kur’an’ın hak olduğuna inananların Kur’an’da hiçbir tenakuzun olmadığını bilmeleri önem arz etmektedir. Aksi halde Kur’an hakkında şüpheli bazı yaklaşımları benimsemeleri muhtemel görünmektedir.

Bu makale, bazı âyetler arasındaki zâhirî çelişki iddialarına cevap vermeyi, âyetlerin ihtilaf sebepleri üzerinde durup zâhiren birbiriyle çeliştiği zannedilen âyetlerin manalarının telif edilmesinde izlenecek metot ve yorumlama yöntemlerini izah etmeyi amaçlamaktadır. Tefsir âlimleri, Kur’an-ı Kerim’de birbiriyle çeliştiği düşünülen âyetler konusunda buna neden olan bazı sebeplerden bahsederler. Bunun yanı sıra bahse konu âyetler etrafında oluşturulan bu yanlış düşüncelerin nasıl ortadan kaldırılacağına da dikkat çekerler.

Kur’an âyetleri arasında bir çelişkinin var olduğunu düşündüren birçok sebep bulunmaktadır. Kur’an’daki bazı kavramların farklı dönemlerde doğması bu sebeplerden biri sayılabilir. İnsanoğlunun yaratılış serüveni ve ilk insanın hangi maddeden yaratıldığı konusu bu hususa örnek teşkil etmektedir. Bahse konu âyetlerin farklı zaman dilimlerinde nazil olması, çelişkiyi andıran diğer bir sebep olarak önümüze çıkmaktadır. Bu hususu iki örnekle izah etmeye çalışalım: Allah Teâlâ Rahmân sûresi 39. âyette insanların ahirette sorguya çekilmeyeceklerini vurgularken Saffât sûresi 24. âyette ise günahkarların sorguya çekileceklerini belirtmektedir. Bu iki âyet arasında ilk bakışta bir çelişki izlenimi doğmaktadır; ancak konu derinlemesine incelendiğinde âyetler arasındaki zahirî çelişkinin, sorgu işleminin gerçekleştiği mekânların farklılığından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Âyetlerin farklı şekilde yorumlanmasına sebep olan nedenlerden diğeri de kelimelerin hakikat ve mecaz anlamlarındaki farklılıktır. Zira bazı kelimelerin hakikî anlamlarıyla birlikte bir veya birden fazla mecazî anlamda kullanıldığı müşahede edilmektedir. Örneğin Hac sûresi 2. âyette geçen “sukârâ” kelimesinin hakikî anlamının kastedilmediği, âyette ifade edilen “onları sarhoş olarak görürsün” mealindeki ifadenin bir benzetmeden ibaret olduğu görülmektedir.

Müfessirler, âyetler arasında varmış gibi görünen zâhirî çelişkiyi giderecek bazı yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemlerde âyetlerin nüzul tarihini esas aldıkları anlaşılmaktadır. Buna göre en son nazil olan âyetin hüküm açısından ilk inen âyetin hükmünü ortadan kaldırdığı kabul edilmiştir. Bu yöntemlerden bir diğeri de aralarında tenakuz varmış gibi görünen âyetlerin cem’ edilmesidir. Kur’an-ı Kerim’deki Kıraat farklılıklarından kaynaklanan zâhirî ihtilafların da bu kapsamda değerlendirilmesi mümkündür. Müşkilü’l-Kur’ân mevzusunda şu iki hususun dikkate alınması önem arz etmektedir. Birincisi, Kur’an talebesi, Kur’an âyetleri arasında hiçbir çelişkinin olmadığı hususunu göz önünde bulundurmalıdır. İkinci husus ise, görünüşte çelişkili görünen âyetlerle ilgili müfessirler tarafından belirlenen usuller

çerçevesinde şüphe ve tereddütleri gidermeye dönük objektif bir tavır takınması beklenir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Müşkil, İhtilaf, Âyet, Anlam

Abstract

"Mushkil al-Qur'ân" is a subject of paramount importance in Quranic sciences. As it is necessary to understand the Qur'ân correctly and to develop accurate interpretations of it, it is essential that this issue, considered as a part of 'Ulûm-al-Qur'ân, be understood well. People's competences regarding comprehension are hardly alike. It is known that those without sufficient knowledge for correct interpretation cannot use their mental ability to systematically interpret the mushkil verses of the Qur'ân. It is commonly seen that schools of thought that are against Islam use mutashâbih, unclear and mushkil verses to divert people's attention away from the real message that the Qur'ân wants to convey and from the truths of the Qur'ân. Islamic scholars who lived in different ages have meticulously focused on the concept of "mushkil al-Qur'ân" and effectively responded even to the slightest criticisms regarding this issue. It remains utterly important for the believers the Qur'ân to know that there is no dispute among the verses in the Qur'ân. Otherwise, it seems likely that they will adopt some skeptical approaches against the Qur'ân.

This article aims to address the claims, put forward in different periods of history, regarding apparent contradictions among some verses and to elaborate on the interpretation methods to be adopted in inferring the meanings of the verses that are supposedly in conflict with each other, by focusing on the reasons for these apparent disputes. Tafsîr scholars not only mention some of the reasons that could possibly lead to the claims of disputes, but they also draw attention to how to eliminate such mistaken claims about such verses.

There are quite a few reasons making people think that some of the verses of the Qur'ân conflict with each other. One of these could be the fact that some concepts mentioned in the Qur'ân came out in different periods, such as the case of humankind's creation and from which material the first man was created. Another reason that lends support to the claims of dispute is the fact that the verses in question were revealed in different times. We could explain this by citing a couple of examples: In the 39th verse of Sûrah al-Raḥmân, Allah Almighty emphasizes that people will not be questioned in the Hereafter, whereas, in the 24th verse of Sûrah al-Şaffât, He notes that it is sinners who will be questioned. However, a closer look at this issue reveals that the apparent dispute between these verses is due to the difference in the places where the act of questioning process will take place.

Another reason that causes the verses to be interpreted differently is the difference between the literal and figurative meanings words. This is because some words are commonly used in one or more figurative senses, along with their literal meanings. For example, what is meant by the word "sukârâ" mentioned in the 2nd verse of the Sûrah al-Ḥajj is hardly its literal meaning; the expression "you see them drunk" in the verse is simply provided as a comparison.

Commentators have developed some methods to eliminate the alleged disputes that apparently exist between some verses. It is clear that they predicate their methods upon the date of the revelation of the verses. That is, they commonly agree that a later verse abolishes the provision of an earlier one. Another method is to bring the verses that are apparently in dispute together. Furthermore, the differences in the way the Qur'ân is recited can lead to apparent disputes among verses. It is essential

that the following points be borne in mind, regarding mushkil al-Qur'ân. First, learners of the Qur'ân should consider that there is no dispute between the verses of the Qur'ân. Secondly, they are expected to adopt an objective attitude towards eliminating possible doubts regarding apparently contradictory verses by using the procedures suggested by commentators.

Keywords: Tafsîr, The Qur'ân, Mushkil, Dispute, Verse, Meaning

Giriş

Kur'an araştırmacısı olan bir kimse, Kur'an'ın farklı sûrelerinde geçen ve aynı konuyla ilgili olmakla birlikte zâhiren birbirine zıt olduğu düşünülen âyetlerin anlaşılması meselesi kendisini yanlış algılamalara sevk etmesi muhtemel bir durumdur. Fakat bu âyetlerin anlam açısından farklı birtakım vecihler taşıyabileceği unutulabilmektedir. Kur'an ilmiyle iştigal eden bir kimsenin bu vecihleri dikkatle incelemesi neticesinde, ilk bakışta ihtilâflı görünen bu âyetlerin gerçekte birbiriyle uyumlu olduğunu kolaylıkla görecektir.¹

Tefsir âlimlerinin, zahirde aralarında tenakuz varmış gibi görünen bazı âyetlerin anlaşılmasını konu alan meseleleri "*ulûm'ül-Kur'ân*" bahsi içerisinde zikrederken konu başlığını belirlemede çok hassas davrandıkları görülmektedir. Konunun gerçeklik manası taşımaması bakımından başlık olarak "*mûhimu'l-ihtilâf*" (yanılsamadan kaynaklı çelişki) tabirini kullanmışlardır.² Bazı âyetlerin birbiriyle çeliştiği düşüncesinin temelinde bazı rivayetlerin öne çıktığı ve bunun yanı sıra kişiyi bu yanlış düşünceye sevk eden bazı etkenlerin var olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu rivayetlerin gerçekte ne anlam ifade ettiklerinin ve buna neden olan sebeplerin açıklanması önem arz etmektedir.³

Müşkilü'l-Kur'ân alanında daha önce kaleme alınmış bazı tez ve makaleler vardır. Reyhan Karaahmetoğlu'nun 2020 yılında kaleme aldığı "*İbn 'Âşûr Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*" adlı yüksek lisans tezi ile Hidayet Yılmaz'ın 2021 yılında yazmış olduğu "*Kur'an yolu tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*" adlı yüksek lisans tezi bu alanda yapılmış çalışmalardan iki örnektir. Hazırlanan bu tezlerde Kur'an'ın tamamı üzerinden bir çalışma yürüttükleri ve konuyu bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirdikleri müşahede edilmektedir.⁴ Diğer bazı çalışmalarda da örneklerden ziyade âyetlerdeki müşkil probleminin teorik olarak nasıl giderileceği konusu üzerinde durulmuştur.⁵ Yine bu alanda bazı makaleler de yayınlanmıştır. Bu makalelerin daha çok konu eksenli olduğu görülmektedir. Zekeriya-Yahya kıssasındaki müteşâbih âyetler ve Meryem sûresindeki bazı âyetler hakkında var olduğu ileri sürülen işkâl sorunuyla ilgili yayınlanan makaleler bu hususa örnek

¹ Muhammed Seyyid Cibrîl, *el-Menhecû'l-kavîm ila 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2014), 1/119.

² Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-M'arife, 1317), 2/724.

³ Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *el-Burhan fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 2/47.

⁴ Mehmet Akın, *Nesefî tefsirinde Müşkilü'l Kur'an* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016); Erkan Çakır, *Mâturîdî'nin Te'vilât'ında müşkilü'l-Kur'ân* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2017); İbrahim Akşit, *Taberî tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2019).

⁵ Osman Şahin, *Kur'an-ı Kerim'deki müşkil ifadeler ve çözüm yolları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996); Muhammed Ali Ağilkaya, *Kur'an müşkillerinin giderilmesinde tarihi malzemenin kullanımı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2008).

gösterilebilir.⁶ Ancak yapılan tez ve makale çalışmalarında bahse konu olmamış bazı âyetlerin varlığı müşahede edilmiştir. İlgili âyetlerde var olduğu öne sürülen çelişkilerin giderilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda daha önce üzerinde durulmamış bazı âyetlerdeki müşkil mananın açıklığa kavuşturulması ve âyetlerin müşkil bazı yönlerinin izah edilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışma sayesinde çelişki içerdiği düşünülen ilgili âyetler etrafındaki şüpheleri ortadan kaldırmak mümkün olacaktır.

Kur'an'da anlam yönünde ihtilaflı olduğu zannedilen bazı âyetlerin var olduğunu yukarıda belirtmiştik. Konuyla ilgili tefsir âlimlerinin zikrettiği ve bu konuya delil teşkil edecek rivâyetler içerisinde Buhârî'nin (ö. 256/870) naklettiği hadisi zikretmekle yetineceğiz. Zira bu rivayet, Kur'an'a yöneltilen eleştirilerin henüz sahabe döneminde ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir. Buhârî'nin naklettiği hadise göre "Bir kimse, Abdullah b. Abbâs'a (ö. 68/687) gelir ve Kur'an'daki bazı âyetlerin kendisine çelişkili göründüğünü aktarır. Mü'minûn sûresinde zikredilen "Sûra üflendiği vakit artık aralarında herhangi bir yakınlıkları kalmamıştır. Maslahat icabı birbirlerini arayıp da sormazlar" âyeti ile Sâffât sûresindeki "Ve karşılıklı oturup birbirlerine soru sorarlar."⁸ âyetini zikreder. İbn Abbâs'a gelen kişi bu âyetleri zikrettikten sonra Nisâ sûresi 42. âyeti olan "Küfür yoluna sapıp peygamberi dinlemeyenler o gün Allah'tan hiçbir haberi gizleyemeyecekler." ile En'âm sûresi 23. âyeti olan "Sonra onların mazeretleri 'Rabbimiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlardan olmadık' demekten başka bir şey olmadı" mealindeki âyetler arasında var olduğu sanılan zahirî çelişkiyi de aktarır. Âyetleri dinleyen Abdullah b. Abbâs adama dönerek; "Kanaatimce arkadaşların seni çelişkili olduğunu düşündükleri âyetleri bana sorman için göndermişler. Git ve onlara de ki; Allah bütün insanları Kıyamet günü bir yerde toplayacak ve Allah'ın bir olduğunu kabul edenler dışında hiç kimsenin mazeretini kabul etmeyecektir"⁹ demek suretiyle bu adamın yanlış anlamasını gidermeye çalışmıştır.

İbn Abbâs, zikredilen âyetlerde var olduğu iddia edilen bu çelişkileri şu şekilde gidermiştir: Mü'minûn sûresi 101. âyetin ikinci sûr'a üfleme hâdisesi öncesiyle alakalı olduğunu, birbirlerini arayıp soracaklarını ifade eden Saffât sûresi 27. âyette belirtilen hususun ise sûr'a ikinci defa üfleme hâdisesinden sonra gerçekleşeceğini dile getirmektedir. Nisâ sûresi 42. âyeti ile En'âm sûresi 23. âyetiyle ilgili yaptığı yorumda ise, kâfirlerin kendilerini savunabilmeleri için dillerinin konuşmayacağını ve buna karşılık başta el ve ayakları olmak üzere bütün azalarının dile geleceğini ifade etmektedir.¹⁰

Rivayetten de anlaşılacağı gibi âyetlerde işkâl probleminin varlığı iddiası, nübüvvet asrının ilk dönemlerine rastlamaktadır. Dolayısıyla bu tarz iddiaların her dönemde ortaya çıkması muhtemeldir. Sahabenin ve onlardan sonra gelen tefsir âlimlerinin bu tarz âyetlerle ilgili yorumlarını bilmek önem arz etmektedir. Zira aynı konu etrafındaki eleştirilere yine o dönemde yaşayan ilim erbabı tarafından tatmin edici cevaplar

⁶ Muhammed İsa Yüksek, "Müşkil Âyetler Bağlamında Zekeriya-Yahya Kıssası", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 15/1 (2015); Mehmet Yalınkılıç - Ahmet Abay, "Meryem Sûresi 71. Âyet Bağlamında İşkâli Giderme Yolları", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018); Yunus Akça, "Kur'an'da Müşkil Yol Açan Sebepler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019).

⁷ el-Mü'minûn 23/101.

⁸ es-Sâffât 37/27.

⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh* (Beyrut: el-Mektebetü'r-Risâle, 2015), "Tefsir", 41.

¹⁰ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 2001), 8/375; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 7/495.

verilmiştir. İbn Abbâs'tan nakledilen rivayette de benzer bir durum söz konusudur. Soruda belirtildiği üzere ilgili âyetler arasında herhangi bir çelişkinin bulunmadığı, insanların bu âyetleri yorumlamada hata ettikleri ve zannedilen çelişkinin bu nedenden ötürü ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

1. Âyetler Arasında Çelişkinin Var Olduğunu Düşündüren Sebepler

Müfessirler, Kur'an-ı Kerim'de zâhiren birbiriyle çeliştiği zannedilen âyetlerin geneline bakıldığında bu zannın bazı sebeplerden kaynaklandığını beyan etmişlerdir. Onlar bu sebepleri beyan etmekle yetinmemiş bununla beraber çelişkileri giderme yollarına da değinmişlerdir. Bu sebepler maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1.1. Âyetlerde Geçen Konunun Muhtelif Safhalarının Bulunması

Hz. Âdem'in (a.s.) yaratılışıyla ilgili âyetler bu hususa örnek teşkil etmektedir. Zira konuyla ilgili Kur'an'da zâhiren birbiriyle çelişen bilgiler yer almaktadır.¹¹ Örneğin Hz. Âdem'in nasıl yaratıldığıyla ilgili Âl-i İmrân sûresi 59. âyette onun topraktan yaratıldığı vurgulanırken, Hicr sûresi 11. âyette ise kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yaratıldığı bildirilmiştir Dolayısıyla bu iki âyette ilk insanın yaratıldığı maddenin ne olduğu ile ilgili farklı iki ihtimalin ortaya çıktığı görülmektedir. Aynı şekilde Saffât sûresi 11. âyette de insanların yapışkan bir çamurdan yaratıldığı dile getirilmektedir.

Hz. Âdem'in yaratıldığı maddenin mahiyetiyle ilgili olan ve zâhiren birbirleriyle çeliştiği görünen bu âyetlerin gerçekte birbirleriyle çelişmediği görülmektedir.¹² Çünkü âyetlerin tefsiriyle ilgili zikredilen farklı yorumların, ilk insanın yaratılış şekliyle daha sonra dünyaya gelen insanların yaratılışındaki farklılıktan kaynaklandığı görülmektedir. Zira ilk yaratılışın topraktan olduğu ve su ile karıştıktan sonra çamur ve balçık haline dönüştüğü âyetlerde belirtilmektedir. Âdem'den sonra dünyaya gelen insanların ise bir damla sudan (meni) yaratıldığı anlaşılmaktadır.¹³ Çamur ve balçığın toprağın özü olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla ilgili âyetlerde bir tezat bulunmamakla birlikte, insanların yaratılışındaki muhtelif safhalara işaret edildiği açıktır.

1.2. Müşkil Âyetlerin Farklı Zaman ve Mekâna Yorumlanabilmesi

İnsanların dünya hayatındaki amellerinden dolayı ahiret hayatında sorguya çekilecekleri Kur'an'da dile getirilmekte; haksızlığa maruz kalan insanların mağduriyet yaşamayacakları ve hak ettikleri karşılığı mutlaka alacakları vurgulanmaktadır. Saffât sûresi 24. âyetiyle Rahmân sûresi 39. âyeti bu hususa örnek gösterilebilir. Saffât sûresinde "Zulmedenleri, eşlerini ve Allah'ı bırakıp da tapmakta olduklarını toplayın, onları cehennemden yoluna koyun ve onları tutuklayın. Çünkü onlar sorguya muhatap olacaklardır." buyrulmakta ve sorgulamanın gerçekleşeceği belirtilmektedir. Rahmân sûresi 39. âyetinde ise; "İşte o gün ne insana ve ne de cinlere günahları sorulmayacak" buyrulmakta ve bu sorguya çekmenin gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla burada ilk bakışta bir çelişkinin var olduğu görülmektedir.¹⁴

¹¹ Ebu Abdillâh Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 8/243.

¹² Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecid ve ecvibetühâ* (Mısır: Mektebetü Feyâd, 2013), 47.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câm'i li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1964), 15/69.

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fimâ şekket fihi min müteşâbihî'l-Kur'ân ve teevvelethü 'alâ gayri te'vîlih* (Riyad: Daru's-Sebât li'n-neşr, 2003), 64-65.

Ancak, âyetler üzerinde ciddi bir mütalaa ve tefsirlere müracaat etmek suretiyle her iki âyet arasında herhangi bir çelişkinin bulunmadığı görülecektir. Zira Saffât sûresi 24. âyette, insanların Allah'ın birliğini ikrar etme ve Hz. Peygamber'i tasdik etme gibi temel inanç konularında sorguya çekilecekleri, Rahmân sûresi 39. âyette ise bazı insanların inanç konuları dışında amelî konularda sorguya çekilmeyecekleri belirtilmektedir. Yani itikat konusunda bütün insanların sorguya çekileceği ancak amelî konularda ise bazı insanların sorguya çekilmeden muaf tutulacağı belirtilmektedir. Zira Hz. Peygamber âhirette kimi insanların hesap görmeden ve sorguya çekilmeden cennete gireceklerini haber vermektedir.¹⁵ Dolayısıyla, âyetler arasındaki zahirî çelişkinin, sorguya çekmenin gerçekleştiği mekânların farklılığından kaynaklandığı görülmektedir. Çünkü kıyamette insanların uğrayıp varacağı birçok mekânın olduğu bildirilmektedir. Bu yerlerin bir kısmında inkârcıların ağır bir sorguya çekileceği, kınanacağı ve hatta azarlanacağı ifade edilmektedir. İman ehli bazı insanların da merhamet, şefkat ve bağışlanmayla karşılanacakları haber verilmektedir.¹⁶

1.3. Çelişki İfade Eden Fiilin İki Farklı Şekilde Yorumlanması

İslâm'ın temel inanç esaslarına göre insanlar, eylemlerinde cüz'î irade sahibidirler. Ancak gerçekleştirmek istedikleri eylemlere karar verdiklerinde kendilerine o gücü veren zâtin Allah olduğu bildirilmektedir. Bu mevzuyla alakalı Enfâl sûresi 17. âyetinde geçen *"Savaş meydanında sizler onları öldürmediniz, ancak Allah onları öldürdü"* ifadenin daha önceki âyetlerdeki mana ile ilk bakışta çeliştiği görülmektedir. Bedir savaşından bahseden Enfâl sûresi 12. ve 14. âyetlerde Allah Teâlâ müminlerin savaşa katılmalarını emretmekte ve savaştan geri kaçmamaları hususunda onları uyarmaktadır. Bu savaşta müşriklerin Müslümanlar tarafından öldürüldüğü ve savaş esnasında Hz. Peygamberin onların üzerine kum attığı meselesi hadis ve siyer kaynaklarında geçmektedir. Fakat Allah Teâlâ Enfâl sûresi 17. âyette Hz. Peygamber ve müminlere nisbet edilen bu zaferin izâfi olduğunu, gerçek anlamda onların savaşı kazanmadığını belirtmektedir.¹⁷

İlk bakışta bu âyetin mefhumunda bir tezat olduğu akla gelmektedir. Fakat siyakından anlaşılacağı üzere manasında herhangi bir çelişkinin olmadığı anlaşılmaktadır. Zira müfessirlerin de ifade ettiği üzere bu âyetin Bedir Savaşı hakkında nazil olduğu bilinmektedir.¹⁸ Bu âyette Cenab-ı Allah müminlere, sadece sahip oldukları güç sayesinde zaferi elde edemeyeceklerini belirtmekte ve hakikî güç sahibinin kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Aynı şekilde, Allah Resulü'nün bizzat kendisinin kâfirlerin üzerine kum atması olayının da Hz. Peygamberin gücü sayesinde vuku bulmadığı, aynı âyette geçtiği üzere mucizenin Allah'ın yardımı ve gücü sayesinde meydana geldiği belirtilmektedir.

Taberî'ye (ö. 310/923) göre Allah (c.c.), Bedir harbinde müşriklere karşı Allah Resulü ile birlikte savaşan müminlere *"Ey müminler sizler müşriklerle savaşmadınız, fakat Allah onlarla savaştı"* demek suretiyle müşriklerle savaşıp onları öldürmeyi kendi zatına nisbet etmektedir. Hakeza, Hz. Peygamber'e *"Sen düşmanların yüzüne kum ve toprak atarken"*

¹⁵ Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh*, "Rikâk", 81 (No. 6541); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1955), "İmân", 94 (No. 367).

¹⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)* (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 5/436; Seyyid Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru's-Şurûk, 1985), 6/3445; Cibrîl, *el-Menhecü'l-kavîm ila 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/131.

¹⁷ İzzettin Abdulaziz İbn Abdusselam, *Fevâid fî müşkilî'l-Kur'ân* (Cidde: Daru's-Şurûk, 1982), 126.

¹⁸ Kurtubî, *el-Câmî 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/385.

hakikatte onu yapan sen değildin. Onu biz yaptık” şeklindeki beyanıyla bu işin asıl failinin Allah olduğunu ifade etmekte ve böylece var olduğu zannedilen bu çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır.¹⁹ Görüldüğü üzere âyetlerde var olduğu düşünülen zâhirî ihtilafların gerçekte bulunmadığı ve Hz. Peygamber’e nispet edilen eylemlerin bizzat Allah tarafından gerçekleştirildiği dile getirilmektedir.

Enfâl sûresi 2. âyette kalplerin Allah’ı zikretmekle ürperdiği dile getirilirken Ra’d sûresi 28. âyette ise Allah’ı zikreden kalplerin huzur bulduğu ifade edilmektedir. Âyetlerde Allah’ı zikretmenin müminler üzerinde bir yönüyle korku ve ürpertiye sebebiyet verirken, diğer bir yönüyle de huzur ve sükûnete yol açtığı belirtilmektedir. Bu iki anlamın ilk bakışta birbiriyile zıtlık teşkil ettiği düşünülebilir. Ancak âyetler üzerinde derin bir tefekkür sonrasında, âyetler arasında herhangi bir çelişkinin olmadığı ve bu manaların yerine göre yorumlanması gerektiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Allah’ın kudretini, hâkimiyetini, şiddetli ceza sahibi olduğunu ve benzeri sıfatları hatırlayan mümin kimsenin kalbi korku ve ürperti ile dolmaktadır. Öte yandan Allah’ın rahmetini, mağfiretini ve bağışlayıcı olduğunu hatırlayarak kalbi huzur ve sükûnet ile dolmaktadır.²⁰

Bazı âlimler, korku ve huzur kavramlarını, birinin ötekini takip ettiği iki aşama olarak tanımlamakta ve biri meydana geldiğinde diğerinin de aktif bir şekilde harekete geçtiğini ifade etmektedirler. Yani, kişi Allah’ı andığında yapmış olduğu günahları ve ibadetlerdeki eksikliklerini hatırlamakta; bu nedenle kalbinde korku duygusu belirlemektedir. Kalbinde meydana gelen bu korku onu ibadete yönelmeye, günahlardan uzaklaşmaya, Allah’ın rahmetine ulaşmaya ve tövbesinin kabul olacağı ümidini taşımaya sevk etmektedir. Bunun sonucunda o kimsenin kalbinde huzur ve sükûnet meydana gelmektedir. İnsanların kalbinde beliren korku ve huzur kavramlarını birleştiren, Kur’an’daki hüküm âyetlerinden dolayı kalplerin ürperdiğini ve Allah’ın zikriyle de yumuşadığını belirten Zümer sûresi 23. âyet de bu yorumu destekler niteliktedir.

Tahir b. ‘Âşûr (öl. 1973), Mümin bir kimsenin, tehdit ve uyarı içeren âyetleri dinlediği zaman rabbinden korktuğunu, yasakladığı şeylerden azami derecede kaçınmaya çalıştığını ve bu durumun kendisinde ürperti ve korkuya sebebiyet verdiğini dile getirmektedir. Hemen sonrasında gelen müjdeleyici ve sevindirici âyetler, müminin mutlu olduğunu ve kalbinin huzurla dolduğunu vurgulamaktadır. Kulun, yapmış olduğu güzel amelleri Kur’an âyetlerine arz edip istenilen ve sevilen ameller kapsamında olduğunu görünce, kalbindeki korku ve endişenin yerini ümit ve beklentinin aldığını ve kalplerinin yumuşamasının böyle bir şey olduğunu belirtmektedir.²¹

Görüldüğü üzere âyetlerdeki kelimelerin farklı açılardan değerlendirildiği ve birbirine zıt olduğu düşünülen anlamın bu nedenle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak kelimelerin kullanıldıkları cümleye göre farklı anlam kazandıkları dikkate alındığında bu çelişkinin yersiz olduğu ifade edilebilir.

1.4. Âyetlerin Hakikat ve Mecaz Anlamlarındaki İşkâl

Arap dilinde kelimelerin hakikat anlamlarıyla birlikte mecaz anlamları da kullanılmaktadır. Hatta bazen bir kelimenin mecaz manası, destekleyici bazı karinelerle birlikte hakikat manasına tercih edilmektedir. Kur’an, Kıyamet sahnesinin yaşanacağı

¹⁹ Taberî, *Câmi’ul-beyân*, 13/442.

²⁰ Cibrîl, *el-Menhecû’l-kavîm ila ‘ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1/133.

²¹ Muhammed Tâhir İbn ‘Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü’t-Tûnisîyye, 1984), 11/389.

andan bahsederken kelimelerin hakikat ve mecaz anlamlarını kullanmaktadır. Nitekim Hacc sûresi 2. âyette kıyamet esnasında insanların durumu şöyle dile getirilmektedir: “*Sen insanların sarhoş olduklarını görürsün. Halbuki onlar sarhoş değildir. Fakat Allah’ın azabı çok çetindir.*” Âyet, ilk etapta insanların sarhoş olduklarını belirtmekte ve daha sonra da beyan ettiği bu hakikati reddetmek suretiyle zâhiren bir çelişkinin varlığını andırmaktadır. Fakat âyette yer alan nefiy ve ispat anlamları arasında gerçekte bir zıtlığın söz konusu olmadığı görülmektedir.

Âyette ifade edilen sarhoşluğun, içinde buldukları korku halinden dolayı onlara bakan kimselerin kendilerinin sarhoş olduklarını zannetmeleri anlamında kullanıldığı ve kelimenin mecaz manasının kastedildiği anlaşılmaktadır. Râzî’ye (öl. 606/1209) göre âyette ifade edilen “*onları sarhoş olarak görürsün*” cümlesi bir benzetmeden ibarettir. Yoksa gerçek anlamda onlar sarhoş değildir. Gördükleri şiddetli azap ve akıllara durgunluk veren bu manzara karşısında akli melekelerini kaybetmişlerdir. İbn Abbâs ve Hasan-ı Basrî’de (öl. 110/728), insanların içkiden dolayı değil gördükleri manzaranın korkusundan dolayı sarhoşmuş gibi görüneceklerini nakletmektedir.²²

Görüldüğü üzere âyette herhangi bir çelişkinin söz konusu olmadığı ve zannedilen bu çelişkinin, âyetin hakikat ve mecaz anlamındaki farklılıktan kaynakladığı anlaşılmaktadır.

Âyetlerde çelişki olduğu düşüncesini ortaya koyan sebepler yukarıda zikredilen dört hususla sınırlı değildir. Fakat Suyûtî’nin de belirttiği üzere bu sebepler içerisinde en çok gündeme getirilenlerin yukarıda sayılanlar olduğu anlaşılmaktadır.²³

2. Müfessirlerin Müşkil Âyetlere Yaklaşım Tarzı ve Yorumlama Usulü

Aralarında çelişki olduğu zannedilen âyetlere yaklaşım tarzı ve bu âyetlerin yorumlanmasıyla ilgili müfessirler bazı tespitlerde bulunmuşlardır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- İki âyet arasında bir zıtlık söz konusu ise öncelikle âyetlerin nüzul tarihleri dikkate alınır ve sonra inen âyetin manası daha önce inen âyetin manasına tercih edilir. Nüzul tarihleri bilinmeyen âyetlerle ilgili belirleyici diğer hususlara başvurulur.

2- İki âyeti mana açısından birleştirme (cem’etme) yoluna gidilir.

3- Şâyet hangi âyetin daha önce indiği bilinmiyorsa ve her iki âyetten birisiyle amel edilmesi hususunda âlimlerin icma’ı varsa bu durumda âlimlerin tercih ettiği âyetin diğer âyetin hükmünü nesh ettiği kabul edilir.²⁴

Dolayısıyla, Kur’an-ı Kerim’de ihtilaflı ve birbiriyle zâhiren çelişkili görünen âyetler öncelikle belirli kriterlere göre yorumlanır. Bu ve buna benzer kriterlerin uygulanmadığı tek bir âyetin dahi bulunmadığını söylemek mümkündür.²⁵

Kur’an-ı Kerim’deki Kıraat farklılıklarından kaynaklanan zâhirî ihtilafların da bu kapsamda değerlendirilmesi mümkündür. Örneğin abdestin nasıl alınacağıyla ilgili Mâide

²² Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 12/5.

²³ Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 2/724-735.

²⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1943), 389.

²⁵ Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 2/734.

sûresi 6. âyetinde geçen وَأَرْجُلِكُمْ kelimesi mansub veya وَأَرْجُلِكُمْ şeklinde mecrur olarak da okunabilmektedir. Bu nedenle âlimler, kelimenin mansub okunduğu hali “ayakların yıkanması” şeklinde, mecrur okunduğu hali de “mestler üzerine mesh” şeklinde yorumlamışlardır.²⁶ Dolayısıyla, kıraat farklılığından dolayı aralarında bir çelişki varmış gibi görülen âyetlerin, gerçek manada birbiriyle çelişmediği, mana bakımından uyum içerisinde oldukları görülmektedir. Kelimenin kök yapısında var olan makul manalardan istifade edilerek âyetin kabul edilebilir bir şekilde yorumlanması, zanna mebni olan bu tür çelişkilerin ortadan kalkmasına vesile olacaktır.

3. Müşkil Bazı Âyetler ve Bu İşkâlin Giderilmesi

Kelime anlamı “bulanık, kapalı, anlaşılmaz, karmaşık durum” anlamlarında kullanılan²⁷ “müşkil” kelimesi ıstılahi anlamda; “âyetler arasında ihtilaf ve çelişki olduğu zannına kapılmaktır.”²⁸ İlk bakışta aralarında ihtilaf olduğu düşünülen âyetlere derinlemesine bakılması halinde aslında böylesi bir ihtilafın olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde öncelikli olarak iki hususun iyi anlaşılması gerekmektedir:

Birinci Husus: Kur’an’ı anlamak gayesinde olan bir kimsenin Kur’an âyetleri arasında hiçbir çelişkinin olmadığına tam manasıyla ve gönül rahatlığıyla inanması beklenir.

İkinci Husus: Okuyucunun, görünüşte çelişkili görünen âyetlerle ilgili yaklaşımı, müfessirler tarafından belirlenen usul çerçevesinde şekillenmesi gerektiği kabul edilir.

Bu mevzuya örnek gösterilecek âyetlerin Kur’an’ın farklı bölümlerinden seçilmesine dikkat edilmiştir.

3.1. En Üstün Toplumun Kimler Olduğu Hususu

Yeryüzünde elde edilebilecek en değerli makam Allah nezdinde en hayırlı ümmet olabilmektir. Ancak bir kimsenin bu yüce makama erişmesi, sadece sarf edeceği sözlerle mümkün görünmemektedir. Bu şerefe nail olabilmek için âyette belirtilen şartları yerine getirmek gerekecektir. Yani en hayırlı ümmet olabilmenin yolu iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak ve Allah’a iman etmekten geçer. Konuyla ilgili birbiriyle çeliştiği düşünülen Bakara sûresi 47. âyetinde İsrailoğullarının bütün insanlara üstün kılındığı vurgulanmakta, Âl-i İmrân sûresi 110. âyetinde ise Hz. Peygamber’in ümmetinin en üstün ümmet olduğu belirtilmektedir.²⁹

Âyetlere derinlemesine bakıldığında zâhiren bir çelişkinin var olduğu düşünülebilir. Zira birinci âyette Cenab-ı Allah İsrailoğullarına hitaben “Sizleri âlemlere üstün kıldık” tabiriyle onların seçkin bir toplum olduğuna; diğer âyette ise Allah Resulü’nün ashabına hitaben “Sizler, insanlar içerisinde çıkarılmış en üstün toplumsunuz” ifadesiyle Hz. Peygamber’in ümmetinin üstünlüğüne işaret etmektedir. Fakat âyetlerde ifade edilen üstünlük mefhumunda gerçek anlamda bir çelişkinin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Zira İsrail oğullarının üstünlük ve faziletlerinin sadece kendi dönemlerindeki toplumları kapsadığı ve kendilerine sınırlı bir üstünlük verildiği ifade edilmektedir. Buna karşılık İslâm

²⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 2/735.

²⁷ Ahmed Fâris, *Mu’cemu mekâyisü’l-luga*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1991), 3/204; Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*. (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 11/356.

²⁸ Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 3/88; Zerkeşi, *el-Burhan fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 2/45.

²⁹ Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân* (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2001), 172.

toplumunun üstünlüğünün kendi yapısından kaynaklandığı, herhangi bir dönemle sınırlandırılmadığı ve bütün zamanlarda geçerli olduğu vurgulanmaktadır.³⁰

İslâm âlimleri, savundukları bu düşünceyi iki delile dayandırmaktadırlar. Birincisi hadislerde, bu toplumun üstün olduğunu ifade eden sahih rivâyetler vardır. Tirmizî (öl. 279/892), Sünen’inde, Hz. Peygamber’in: “Sizler, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz” âyeti hakkında “Sizler, yetmiş ümmeti tamamlayan ve bu toplumlar içerisinde Allah katında en hayırlı ve en üstün olan ümmetsiniz” dediğini nakletmektedir.³¹

Hadiste de belirtildiği üzere en hayırlı ümmetin Hz. Peygamber’in ümmeti olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Allah (c.c.) İsrailoğullarından bahsederken, onlardan kendilerine emredilene gereği gibi yapan kimseleri, orta yolu tutan ve doğru yol üzere olan bir zümre olarak zikretmektedir. Ancak bu ümmetten bahsederken “Onlardan orta yolda olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler de vardır”³² demek suretiyle bu ümmetin üstünlüğüne işaret etmektedir.³³ Zira böyle bir mükâfatın diğer ümmetlere de verildiğine dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Ancak Hz. Peygamber’in ümmetine verilen bu üstünlüğün kayıtsız ve şartsız olmadığı, iyiliği emretme, kötülüklerden alıkoyma ve gerçek anlamda Allah’a iman etmekle sınırlandırıldığı görülmektedir. İslâm toplumunun sahip olduğu bu nitelikleri kaybetmesi durumunda üstünlüğünü ve hâkimiyetini kaybedeceği anlaşılmaktadır.³⁴

3.2. Hadsizliğe Misliyle Cevap Verilmesi

İslâm dini, toplumdaki her ferдин hayatını, dinini, malını, aklını ve namusunu koruma altına almıştır. Dolayısıyla her türlü saldırının yasaklandığı ve insanların kendi hak ve özgürlüklerine saygı göstermeleri gerektiği bildirilmiştir.³⁵ Kişilik haklarına yönelik saldırılara nasıl karşılık verileceğiyle ilgili Bakara sûresi 194. âyeti ile Fussilet sûresi 34. âyetinin zâhiren birbiriyle çeliştiği görülmektedir.

Birinci âyet, haddi aşanlardan intikam alınmasının gerekliliğine işaret ederken, ikinci âyet ise, kötülük yapan ve haddi aşan kimseye karşı affedici olmayı ve en güzel şekilde baştan savmayı emretmektedir. İlk bakışta âyetler arasında bir çelişkinin var olduğu zannedilmektedir. Ancak âyetlerin tefsiri üzerinde yapılan detaylı bir inceleme sonrasında ilgili âyetler arasında herhangi bir çelişkinin olmadığı anlaşılacaktır. Zira birinci âyet düşmanları tarafından saldırıya maruz kalmış kimseye, kendisini savunabilmesi adına saldırganı geri püskürtme fırsatı sunmakta ve kendi şahsı adına alacağı intikamın sınırlarını adil ölçüler çerçevesinde belirlemektedir.³⁶ Sergilenen bu davranışın İslâm’ın adalet anlayışıyla bağdaştığı söylenebilir.

³⁰ Cibrîl, *el-Menhecû'l-kavîm ila 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/137.

³¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978), “Tefsîru'l Kurân”, 44 (No. 3001); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen'ü İbn Mâce*, thk. Mahmud Halil (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, ts.), “Zühd”, 34 (No. 4287).

³² Fâtır 35/32.

³³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım/Zehraveyn, 1992), 2/408.

³⁴ Vehbe Zuhaylî, *Tefsîrü'l-münîr* (Dimeşk: Daru'l-Fikir, 2005), 2/366.

³⁵ Ahmed er-Reysûnî, *Medhalün ilâ mekâsidi's-şer'î'a* (Mısır: Dâru'l-Kelime li'n-neşri ve't-tevzî', 2010), 89.

³⁶ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 3/581; Nasirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'u't-Turâsî'l-arabî, 2011), 1/128.

İkinci âyette ise kişinin intikam almayı kendisine saldıran kimseyi affetmesinin faziletine işaret edilmektedir. Çünkü bu âyetin devamında Allah (c.c.) “*Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sıcak bir dost oluvermiştir*”³⁷ buyurarak affetmenin ne kadar üstün bir meziyet olduğunu beyan etmektedir.³⁸

Dolayısıyla âyetlerin anlamının, kişinin bulunduğu konuma göre farklılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Zira işlenen suçun mahiyeti ve hangi şartlarda oluştuğunun bilinmesi önem arz etmektedir. Âyetlere muhatap kimselerin, nefsi müdafaa konumundaki kişilerden farklı olduğu görülmektedir.

3.3. Yaratma Filinin İnsanlara Nisbeti

Yaratma eyleminin sadece Allah’a ait bir sıfat olduğu bilinmektedir. Hz. İsa’nın İsrailoğullarıyla olan mücadelesi esnasında birtakım mucizeler gösterdiği Kur’an’da anlatılmaktadır. Bu mucizelerden birisi de cansız varlıklara hayat vermesidir. Âl-i İmrân sûresi 49. âyetinde Hz. İsa’nın kuş şeklindeki çamura üfleyerek ona hayat verdiği zikredilmektedir. En’am sûresi 102. âyetinde ise yegâne yaratıcının Cenab-ı Allah olduğu vurgulanmıştır.

Birinci âyette Hz. İsa’nın “*çamurdan yaratırım*” demesi suretiyle kendisine yaratma eylemini nispet ettiği görülmektedir. İkinci âyette ise yaratma sıfatının bütünüyle Allah’a ait olduğu ve onun dışındaki hiçbir varlığın bu sığata sahip olamayacağı beyan edilerek zâhiren bir çelişkiye yol açtığı anlaşılmaktadır.

Ancak, âyetler arasında herhangi bir çelişkinin söz konusu olmadığı ifade edilebilir. Zira birinci âyetteki “*yaratmak*” fiiliyle kastedilen şeyin yoktan var etmek veya yeniden icad etmek manasında olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü İsa’nın (a.s.) var olan çamurdan bir şekil yaptığı ve o şekle üfledikten sonra onun da Allah’ın izniyle kuş olup uçtuğu bilinmektedir.

Dolayısıyla âyette ifade edilen *أَخْلُقُ* kelimesi, çamura şekil verme anlamındadır. İkinci âyetteki “*yaratma*” fiili ise, bir eşi ve benzeri olmadan yoktan var etmek ve onu harekete geçirecek ruhu üflemek anlamında sadece Allah’ın zatına ait hakiki bir sıfat olarak kullanılmıştır.³⁹ Bazı müfessirlere göre Hz. İsa’nın şekil vererek uymasını sağladığı kuşun gözle görülebildiği yere kadar uçtuğu ve daha sonra düşüp öldüğü belirtilmektedir.⁴⁰ Bu yönüyle bakıldığında Hz. İsa’nın Allah’ın izniyle kuşa hayat vermesinin belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Hakeza Hz. İsa’ya verilen ruh üfleme mucizesinin kalıcı bir vasıf olmadığı, Hz. İsa’nın dilediği zaman bu mucizeyi gösteremediği ve bu yetkinin Allah’ın iradesiyle sınırlandırıldığı söylenebilir.

Netice itibarıyla gerçek anlamda yaratıcı olma vasfının sadece Allah’a ait olduğu ve insanlara nispet edilen yaratma vasfının ise izâfî olduğu görülmektedir. Bu tarz örneklerin Arap dilinde çok sıklıkla kullanıldığı göz önüne alındığında, âyetlerin bu şekilde yorumlanmasının doğru olduğu söylenebilir.

³⁷ Fussilet 41/34.

³⁸ Cibrîl, *el-Menhecü’l-kavîm ila ‘ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1/138.

³⁹ Zuhaylî, *Tefsîrû’l-münîr*, 2/253.

⁴⁰ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr* (Dimeşk: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 2002), 1/284.

3.4. Eşler Arasında Adaletin Temin Edilmesi

İslâm, toplum hayatını önemsemekte ve aile yapısıyla ilgili olumsuzlukları ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Cahiliye döneminde birden fazla evliliklerin yapıldığı ailelerde adaletin gözetilmediği ve kadın haklarının hiçe sayıldığı bilinmektedir. Allah (c.c.) erkek eşlere, emanet olarak verilen kadın eşlerin gözetilmesini ve imkân dâhilinde aralarında eşitlik ilkesine uygun hareket edilmesini talep etmektedir. Eşler arasında adaletin sağlanmasıyla ilgili iki âyetin zâhiren birbiriyle çeliştiği düşünülebilir.⁴¹ Nitekim Nisâ sûresi 3. âyette erkeklerin eşleri konusunda adil olmaları ve onlar arasında adaleti gözetmeleri gerektiği dile getirilirken, Nisâ sûresi 129. âyetinde de hiçbir şekilde kadınlar arasında adaletin sağlanamayacağı vurgulanmaktadır.

Birinci âyetin zâhiri, eşler arasında adaletin sağlanabileceğine işaret etmektedir. Nitekim adaletli olmaktan korkmanın, bu adaletin imkân dâhilinde olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde âyetteki bu şartın bir anlamı olmayacaktır. İkinci âyette ise insanoğlunun gayret ve çabasına rağmen eşler arasında gerçek manada bu adaleti sağlayamayacağı dile getirilmektedir.⁴²

Konu detaylıca incelendiğinde ilgili âyetlerin sadece zâhirî anlamda bir çelişki barındırdığı görülecektir. Çünkü imkân dâhilindeki adaletten maksat, eşler arasında nafaka taksimi, gecelerin belirlenmesi ve buna benzer kocanın gücü nispetindeki diğer hususlardır. Gerçekleşmesi imkânsız kabul edilen adalet ise, insan gücünü aşan ve takatinin fevkinde olan bir olgudur.

Bir kocanın eşlerinden sadece birisine yönelik hissettiği aşırı sevgi ve muhabbet duygusu insanın elinde olmayan, insan gücünün sınırlarını aşan bir durumdur. Kocanın sahip olduğu bu düşünceden dolayı, maddi veya manevi bakımdan diğer eşlerine zulmetme veya haklarına tecavüz etme derecesine ulaşmaması durumunda kendisinin bir sorumluluğu olmayacaktır. Çünkü bu insan gücünün sınırlarını aşmaktadır.⁴³

Hz. Peygamber'in, eşlerinin yanında geceleme sırası ve nafakayı taksim konusunda adaletli davrandığı ve gücü nispetinde üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiği; gücünü aşan konularda ise Allah'a sığındığı ve olası yanlış kararlardan dolayı affını talep ettiği bilinmektedir.⁴⁴ Sonuç olarak Hz. Peygamber'in bu yaklaşımı, kendi iradesi dışında gerçekleşen ve eşlerin haklarına taalluk eden meselelerde kişiye dair herhangi bir sorumluluğun olmadığını göstermektedir.

3.5. Miras Mallarının Paylaşımı

İslâm Hukuku konularından birisi olan miras taksimi Kur'an'da en ince detaylarına kadar beyan edilmiş; vefat eden kimseye kimlerin varis olabileceği açıkça zikredilmiştir. İslâm'ın ilk yıllarında miras mallarının taksimi ile ilgili farklı uygulamaların var olduğu görülmektedir. Ancak bu uygulamalar sonraki dönemlerde sonlandırılmıştır.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfî, *Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl fî beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fî Kitâbi'l-lâhi'l-'Azîz*, (Beyrut: Darü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1981), 80-81.

⁴² Kurtubî, *el-Câm'î li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/13.

⁴³ Yusuf Karadâvî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, çev. Mehmet Nurullah Aktaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 376.

⁴⁴ Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Cidde: Darü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998), "Nikah", 12 (No. 2134).

Yukarıda örnekleriyle anlatıldığı üzere Kur'an-ı Kerim'de sosyal, ailevi, inanç ve sıfat konularında müşkil âyetler olduğu gibi mirasın taksim edilmesiyle ilgili âyetlerde de işkalin meydana gelebileceğini görmekteyiz. Nisâ sûresi 33. âyette dostlar ve aralarında sözleşme bulunan arkadaşlar arasında mirastan bir pay verileceği belirtilmektedir. Ahzâb sûresi 6. âyette ise miras mallarının ancak yakın akrabalar arasında bölüştürülebileceği zikredilmektedir. Dolayısıyla ilk bakışta iki âyet arasında bir çelişkinin var olduğu düşünülebilir. İslâm âlimleri bu âyetler arasında zâhiren var olduğu düşünülen çelişkiyi ilk olarak âyetin nesh edilmiş olduğu tezini savunarak ortadan kaldırmaktadırlar. Kurtubî, bu hususta selef âlimlerinin kahir ekseriyetinin “kendileriyle sözleştiğiniz kimseler” ile başlayan Nisâ sûresi 33. âyetinin Ahzâb sûresi 6. âyetinde geçen “aralarında akrabalık bağı bulunan kimseler.....” ifadesiyle nesh edildiği görüşünü benimsediklerini nakletmektedir.⁴⁵

Taberî (öl. 310/923), âyetin nesh edildiği fikrini benimsemekle beraber aralarında sözleşme bulunan kimselerin birbirlerine vasiyet etmeleri durumunda miras bırakılan malın ancak üçte birlik kısmından istifade edebilecekleri görüşündedir.⁴⁶ Zemahşerî (öl. 538/1144), Kurtubî (öl. 671/1273) ve Ebû Hayyân'da (öl.745/1344) âyetin nesh edildiği görüşünü benimsemişlerdir.⁴⁷ Kurtubî ve Ebû Hayyân gibi bazı müfessirler âyetin nesh edilmediği ve muhkem olduğu görüşünün kabul edilmesi halinde ise âyette, miras taksimi sırasında pay sahibi dışında kalan müminlere ihtiyaç duydukları şeylerin imkân dâhilinde verilmesinin kastedildiğini ifade etmişler.⁴⁸ Dolayısıyla Kurtubî ve Ebû Hayyân gibi bazı müfessirlerin âyeti bu şekilde yorumlaması sayesinde var olduğu düşünülen işkalin giderilebileceği düşünülmektedir.

Görüldüğü üzere miras taksimiyle ilgili Hz. Peygamber döneminde uygulanan bu yöntemle müminlerin birbirleriyle kaynaşmalarının hedeflendiği, ancak bu uygulamanın sonraki dönemlerde devam etmediği ve uygulamaya son verildiği anlaşılmaktadır. Müfessirlerin âyeti yorumlama tarzlarına bakıldığında, çoğunluğun miras hukukuyla ilgili ilk âyetin nesh edildiği görüşünü benimsedikleri söylenebilir.⁴⁹ Ancak Kur'an âyetleri arasında neshin var olduğunu kabul etmek, benzer âyetlerin tümünde müşkil mananın var olduğunu göstermemektedir. Bununla beraber miras alamayacak durumda olan yakın akrabalara ise paydan bir miktar verilmesinin doğru bir davranış olacağını beyan etmektedirler.

3.6. Peygamberlerin Ümmetine Şefaath Etmeleri

Sözlükte “bir başkasını desteklemek üzere ona katılmak, yardımcı olmak aracılık yapmak”⁵⁰ gibi anlamlara gelen şefaath, terim olarak, ahirette günahkâr müminlerin affedilmesi, günahı olmayanların daha yüksek derecelere erişmeleri için peygamberlerin, Allah'a yalvarmaları, dua etmeleri ve günahların bağışlanmasını istemeleri demektir.⁵¹ Kur'an'ı Kerim'de Allah'ın izni olmadan insanların birbirlerine şefaath edemeyecekleri

⁴⁵ Kurtubî, *el-Câm'î li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8/276.

⁴⁶ Taberî, *Câmî'ul-beyân*, 8/275.

⁴⁷ Ebû'l-Kâsım Cârullah Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009), 1/505; Kurtubî, *el-Câm'î li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8/276; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhtâf* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2002), 3/620.

⁴⁸ Kurtubî, *el-Câm'î li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8/276; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhtâf*, 3/620.

⁴⁹ Taberî, *Câmî'ul-beyân*, 8/275; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/505; Kurtubî, *el-Câm'î li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8/276; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhtâf*, 3/620.

⁵⁰ Muhammed b. Ebû Bekir Râzî, *Muhtâru's-sihâh* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1995), 166.

⁵¹ İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 612.

birçok âyette belirtilmektedir.⁵² Ayrıca şefaata edene şefaata yetkisinin verilmesi gerektiği de zikredilmektedir.⁵³ Bazı sahih hadislerde peygamberlerin kendi ümmetlerine şefaata edeceği bildirilmektedir.⁵⁴

Diğer konularda olduğu gibi şefaata ile ilgili iki âyetin birbiriyle zâhîren çeliştiği düşünülebilir. Mâide sûresi 109. âyetinde Peygamberlerin kıyamette hiçbir şekilde kendi ümmetlerine şahitlik ve şefaata edemeyecekleri dile getirilmekte ve bu yetkinin sadece Allah'a ait olduğu ifade edilmektedir. Nahl sûresi 89. âyette ise Peygamberlerin ümmetlerine şahitlik edecekleri belirtilmekte ve bu hâdisenin gerçekleşeceği vurgulanmaktadır.

Birinci âyette Peygamberlerin şefaata edemeyeceği belirtilirken ikinci âyette ise tam aksi ifade edilmektedir. Dolayısıyla âyetler arasında bir zıtlığın var olduğu görülmektedir. Ancak, âyetler arasında zannedildiği gibi herhangi bir çelişki yoktur. Zira Peygamberlerin Mâide sûresi 109. âyette belirtilen "bizim hiçbir bilgimiz yok" sözleri, kavimlerinin onlara ne cevap verdiklerini bilmediklerinden değil, tam aksine konuyu, bilginin gerçek sahibi olan Allah'a dayandırmaları sebebiyledir. Çünkü Peygamberlerin kendi kavimlerinin onlara verdikleri cevabın sadece görünen ve bilinen kısmına vakıf oldukları fakat işin iç yüzünden haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple birinci âyette Peygamberler, konuyla ilgili ilmin tamamını Allah'ın ilmiyle sınırlandırmaktadırlar. Nahl sûresi 89. âyette ise ümmetlerin kendi Peygamberlerini tasdik etmeleri veya yalanlamaları konu edinmektedir. Âhiret hayatında bu Peygamberlerin gönderildikleri ümmetlerin lehine veya aleyhine şahitlik edecekleri bildirilmiştir.⁵⁵

Dolayısıyla şefaatin varlığıyla ilgili bir çelişki söz konusu değildir. Asıl mesele, şefaatin Allah'ın izni olmadan Peygamberler tarafından yapıp yapılamayacağı konusunda var olduğu düşünülen belirsizliktir. Âyetlerde de belirtildiği üzere şefaatin ancak Allah'ın izniyle gerçekleşebileceği vurgulanmaktadır.

3.7. Müminlerin ve Kâfirlerin Yardımcıları

Arapça'da bazı kelimelerin, kullanıldıkları yere göre farklı anlamlar içerdiği bilinmektedir. Cümle içerisindeki kelimelerin hangi bağlamda kullanıldıkları bilinmeden doğru bir yorum geliştirmek mümkün olmaz. Dolayısıyla kelime ve kavramların, kullanıldığı yerlerin siyak ve sibakıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre kelimelerin içerdiği farklı anlamlardan dolayı bazı âyetlerin birbiriyle çeliştiği düşünülebilir.

En'âm sûresi 62. âyette Allah'ın, müminlerin olduğu gibi kâfirlerin de yardımcısı ve velisi olduğu belirtilmiştir. Zira söz konusu âyette geçen "لَمْ يَدْعُوا إِلَى اللَّهِ" cümlesinde Allah'a döndürülecek kimselerin belirli bir toplulukla sınırlandırılmadığı ve muhatap kitlenin bütün insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla âyet, anlam bakımından hem müminleri hem de kâfirleri kapsamaktadır. Bazı âlimlere göre ise burada insanlardan ziyade melekler kastedilmektedir. Fakat birçok müfessirin âyeti birinci anlam üzerinden yorumladığı

⁵² Sebe' 34/23; Tâhâ, 20/109.

⁵³ Ebü'l-Fida 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Riyad: Daru Taybe, 1999), 6/513; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/62; Tâhir el-Cezâîrî, *el-Cevâhiru'l-kelebiyye* (Dimeşk: Daru'l-Fecr, 2002), 57.

⁵⁴ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Sıfatu'l-Kıyâmeti ve'r-Rakâiki", 35 (No. 2435).

⁵⁵ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, 3/645.

görülmektedir.⁵⁶Buna karşılık Muhammed sûresi 119. âyette ise Allah'ın sadece müminlerin yardımcısı olduğu vurgulanmakta ve ilk âyetteki anlamın sınırlandırıldığı görülmektedir.

Âyetler arasında zâhiren bir zıtlık olduğu düşünülse de âyetteki مَوْلَى kelimesinin doğru şekilde yorumlanması durumunda buradaki anlam sorununun çözüleceğini düşünmekteyiz. Zira En'am sûresinin 62. âyetinde geçen مَوْلَى kelimesinin anlamı "onların efendisi, onlar hakkında dilediği şekilde tasarruf hakkına sahip olan" demektir. Âyetin bu manası dikkate alındığında Cenab-ı Allah'ın bütün insanların mevlâsı olduğu, bu konuda kâfir ve mümin arasında herhangi bir farkın olmadığı ortaya çıkacaktır. Muhammed sûresi 119. âyetinde geçen مَوْلَى kelimesi ise Allah'ın, müminlerin yardımcısı ve destekçisi olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Yani Allah (c.c.) kâfirlerin yaratıcısı ve sahibi olması bakımından onların mevlâsıdır. Yoksa müminlerin her daim yardımcısı ve destekçisi olduğu gibi onların da yardımcısı olacak anlamında değildir.⁵⁷

Allah'ın, kâfirlerin mevlâsı olduğu gerçeğinden hareketle onların yaptığı kötülüklerden razı olduğu ve buna kendisinin izin verdiği düşüncesi İslâm inancına aykırılık teşkil etmektedir. İslâm dışındaki farklı inanç gruplarına mensup kimselerin bu tür düşünceleri benimsedikleri bilinmektedir. Dolayısıyla âyetlerde zikredilen mevlâ kelimesinin ne anlam ifade ettiğiyle ilgili müfessirlerin âyeti açıklayıcı bir şekilde yorumladıkları ve yaptıkları bu yorumun var olduğu düşünülen çelişki iddialarını ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır.

3.8. Kötülüklerin Yaygınlaşmasıyla İlgili Müşkil Âyetler

Yeryüzünde kötülük ve çirkinliklerin yaygınlaşmasını sağlayan ve bunlara destek olanların âhirette çetin bir azaba maruz kalacakları Kur'an'da bildirilmektedir.⁵⁸ İslâm dininin temel prensiplerinden birisi de insanların güzel ahlakı benimsemeleri ve onu hayatlarına tatbik etmelerini sağlamaktır. Dolayısıyla Allah'ın, iyilikle beraber kötülüğü de emretmiş olması mümkün görünmemektedir. Ancak böyle bir çelişkinin zâhiren varlığını anımsatan âyetler de vardır. Konuyla ilgili A'raf sûresi 28. âyetinde "De ki: Hiç şüphesiz Allah çirkin işleri emretmez" ifadesi ile İsrâ sûresi 16. âyetinde "Bir memleketi helak etmek istediğimiz zaman, onun huzur ve refah içerisinde yaşayan şımarık elebaşlarına emrederiz de onlar orada kötülük işlerler" ifadesinin birbiriyle çeliştiği zannedilmektedir.

A'raf sûresindeki âyette Allah'ın (c.c.) insanlara kötü davranışlarda bulunmayı ve çirkin işleri yapmayı yasakladığı ve asla bunu emretmeyeceği dile getirilmektedir. Böylesi bir iddianın asılsız olduğu ve Allah hakkında söylenmiş bir iftiradan başka bir şey olamayacağı belirtilmektedir. İsrâ sûresindeki âyette ise bazı insanların zannettiklerine göre Allah'ın, helak edilmesi istenen bir toplumun ileri gelenlerine kötü işler yapmalarını emrettiği vurgulanmaktadır. Yapacakları bu kötülüklerle kendi sonlarını hazırlayacakları ve neticede helak olacakları bildirilmektedir. Zemahşerî, İsrâ sûresi 16. âyette geçen ve Allah'ın şımarık insanlara kötülük işlemelerini emretmesi konusunun mecazi olduğunu

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/32; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, 2/166; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 3/266; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş Şevkânî, *Fethü'l-kadîr el-câm'î beyne fenneyî'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1964), 2/141; Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasî'l-Arabi, 1415), 4/135.

⁵⁷ Cibrîl, *el-Menhecü'l-kavîm ila 'ulûmi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 1/142.

⁵⁸ Nûr 24/19

belirtmektedir. Çünkü bu insanlar Allah'ın kendilerine bahsettiği nimetleri kötüye kullanmış ve neticede insanları kötü yola sevk etme durumuna gelmişlerdir.⁵⁹

İlk bakışta ilgili âyetlerin zâhiren birbiriyle çeliştiği düşünülebilir. Fakat âyetlerin ifade etmek istediği anlam bu değildir. Aslında âyetin manası şu şekildedir: Allah herhangi bir toplumu helak etmek istediği zaman, diğer kullarına emrettiği gibi onlara da ibadet etmelerini, takva ehli olmalarını ve salih amel işlemelerini emretmektedir. Oysa onlar Allah'ın emrine karşı gelip isyan etmeyi tercih edecek ve işledikleri günahlardan dolayı musibetlere maruz kalacaklardır. Neticede diğer insanlar gibi bu kimseler de yok olacaklardır.⁶⁰ Bazı kıraat imamları İsrâ sûresi 16. âyette geçen *أَمَرْنَا* kelimesini *أَمَرْنَا* şeklinde şeddeli olarak okumuşlardır. Bu kıraate göre âyetin anlamı şöyledir: “Bir şehir halkını helak etmek istediğimizde içlerindeki en kötülerini onların üzerine salıveririz” Yani bu kıraate göre Allah Teâlâ şehir halkının en şımarık insanlarına kötülük yapmalarını emretmemekte ve onları halkın üzerine salıvermektedir. Kıraat imamlarının tercih ettiği bu okuyuşa göre âyetin anlamı büyük ölçüde değişmektedir.⁶¹

Görüldüğü üzere âyetler arasında mana bakımından bir çelişki bulunmamaktadır. Zira Allah'ın (c.c) iyi olan her şeyi emrettiği ve kötü olan her şeyi de yasakladığı bilinmektedir. Allah, kendisine itaat üzere bir yaşam süren insanlara dünya hayatında bolluk ve huzur takdir etmektedir. Sonrasında kul, bu itaatten vazgeçip günahlara dalmayı seçtiğinde de türlü musibet ve felaketlere maruz kalmaktadır.

3.9. Peygamberleriyle Birlikte Olan Toplumlara Azap Edilmemesi

Hz. Peygamber'in ümmetini diğer ümmetlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi topluca helak edilecek olmamasıdır. Bir toplumun içerisinde samimiyeti ve dürüstlüğüyle bilinen insanlar varken ya da bu toplum yaptıklarından pişman olup Allah'tan bağışlanma talep etmişken Allah'ın bu topluma azap etmeyeceği ve onları affedeceği dile getirilmektedir.⁶² Hal böyleyken Hz. Peygamber'in varlığına rağmen Allah'ın müşriklere azap etmeyeceğini bildiren Enfâl sûresi 34. âyetindeki “Onlar Mescid-i Haram'dan müminleri alıkoyarken ve oranın bakımı için liyakat sahibi değilken, Allah onlara ne diye azap etmesin?” ifadesiyle bu azabın gerçekleşeceğini belirten aynı sûrenin 33. âyetindeki “Oysa sen onların içinde iken Allah onlara azap edecek değildi” ifadesinin zâhiren birbiriyle çeliştiği görülmektedir.⁶³

Birinci âyet Mekkeli müşriklerin Allah tarafından üzerlerine çabucak bir azabın indirilmesini istemelerinin ardından nazil olmuştur. Âyette Hz. Peygamber'in onlar arasında bulunduğu müddetçe Allah'ın onlara azap etmeyeceği dile getirilmektedir. İkinci âyette ise bu insanların, Allah'ın mescitlerinden alıkoymak gibi azabı hak edecek ameller işlemelerinden dolayı Allah tarafından bir azaba maruz kalacakları bildirilmektedir. Zira âyette de ifade edildiği üzere Kâbe'nin asil koruyucularının Mekkeli müşriklerden ziyade takva ehli müminler olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/654.

⁶⁰ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 17/403; Mâtürîdî, *Tefsîrül-Mâtürîdî*, 7/21.

⁶¹ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 17/404.

⁶² Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerîm Şifa Tefsiri* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1995), 3/289.

⁶³ Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in* (Riyad: Mektebetü'n-Nâfize, 2006), 184.

⁶⁴ Zuhaylî, *Tefsîrül-münîr*, 5/331.

Yukarıda zikredilen iki âyetin ilk bakışta birbiriyle çeliştiği düşünülebilir. Ancak, âyetlerde zâhirî mana kastedilmemektedir. Çünkü birinci âyette bildirilen ve azabın asla vuku bulmayacağı ifade edilen hususun kayıtsız-şartsız olmadığı, tam aksine onları azaptan kurtaracak iki şartla sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Bu şartlardan birincisi; *“Oysa sen onların içinde iken, Allah onlara azap edecek değildi.”* âyetinde de belirtildiği üzere Allah Resulü'nün onların arasında bulunmasıdır.

İkincisi: *“Bağışlanma dilerlerken de Allah onlara azap edecek değildir”* âyetinde de belirtildiği üzere Allah'a karşı tövbe ve istiğfarda bulunmalarıdır.⁶⁵

Şartlı ifadelerde, belirtilen şart meydana gelmediği sürece olayın vuku bulmayacağı bilinmektedir. Ancak, Allah Resulü'nün Mekkeli müşriklerin arasından ayrılıp Medine'ye yerleşmesi ve Mekkeli müşriklerin de tövbe ve istiğfara yanaşmaması sonucunda kâfirlerin üzerine azabın indiği ve Mekke fethedilinceye kadar birçok defa hezimete maruz kaldıkları görülmektedir. Buna rağmen, onların çektiği bu sıkıntı ve musibetlerin, azabın sadece dünyevi boyutunu gösterdiği düşünüldüğünde, uhrevi boyutunun çok daha çetin ve şiddetli olacağı ifade edilebilir.

3.10. Cihada Katılmanın Gerekliliği

Toplumun her ferдинin savaşması gerektiği zor durumlarda, bir kimsenin gevşeklik gösterip savaştan geri durması doğru görülmemektedir. Geçerli bir mazereti olmadığı halde cihada katılmayan kimsenin, halifenin taleplerini reddettiği ve sergilediği bu davranışın da emre itaatsizlik mahiyetinde kabul edildiği bilinmektedir.⁶⁶ Ancak bu emrin bütün herkesi kapsayıp kapsamadığı konusunda farklı görüşler vardır.

Konuyla ilgili Tevbe sûresi 41. âyette cihadın istisnasız olarak herkese vacip olduğunu belirtilmektedir. Bu âyetin, cihadın hükmünü sınırlayan ve belirli kimselerin bu hükümden muaf tutulduğunu bildiren Tevbe sûresi 91. âyetle çeliştiği düşünülebilir.

İlk âyette Allah, Müslümanlar arasında güçlü veya zayıf, aktif veya pasif savaşçı veya yardımcı, herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün herkesin cihada katılmasını emretmektedir. Aynı sûrede geçen diğer âyette ise mazereti olan Müslümanları bu hükümden istisna etmektedir. Âyetlerle ilgili zâhiren var olduğu düşünülen bir tenâkuz olabilir. Ancak bunun sadece ilk bakışta zuhur eden bir yanılgıdan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Bu mevzuya açıklık getiren İslâm âlimlerinin çoğunluğu birinci âyetin hükmünün ikinci âyetle nesh edildiği görüşünü savunmaktadırlar. Cihadın farz olma durumunun belirli şartlarla sınırlandırıldığını ifade etmektedirler. Zira Süyûtî bu âyeti, hükmü nesh edilmiş olan âyetler kapsamında zikretmektedir.⁶⁷

Görüldüğü üzere İslam'da kişiye yüklenen sorumluluklar, verilen görevi yerine getirebilme konusundaki gücü nispetindedir. Çünkü Allah Teâlâ, bir kimseye gücünün yetmeyeceği sorumlulukları yüklemez.⁶⁸ Buna göre savaşa katılamayacak durumda olan

⁶⁵ Cibrîl, *el-Menhecü'l-kavîm ila 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/144.

⁶⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Kahire: Dârü'l-Menar, 1990), 10/397.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 2/710.

⁶⁸ el-Bakara 2/286.

kör, topal ve hasta kimselerin savaşmakla ilgili herhangi bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Dolayısıyla ikinci âyetin bu hususa açıklık getirdiği söylenebilir.

3.11. İşlenen Günahların Başkaları Tarafından Üstlenilmesi

İnsanoğlunun iyi ya da kötü bütün eylemlerinin sadece kendisinin sorumluluğu altında olduğu bilinmektedir. Zira bu hayatta verdiği kararlarda cüz'i iradeye sahip olmakla beraber kimsenin baskısı altında kalmadan yaşamına yön verebilmektedir.⁶⁹ Kur'an-ı Kerim'de suçların şahsi olduğu ve yakın akrabaları başta olmak üzere hiç kimsenin işlenen suçtan sorumlu tutulmayacağı bildirilmektedir.⁷⁰

Konuyla alakalı birbiriyle çeliştiği düşünülen Nahl sûresi 25. âyette kâfirlerin hem kendi günahlarını ve hem de doğru yoldan saptırdıkları insanların günahlarını yüklenecikleri bildirilmiştir. Zira onlar, kendileriyle birlikte birçok insanı yoldan çıkarmış ve diğer insanları hakikat yolundan alıkoymuşlardır. Fâtır sûresi 18. âyette ise işlenen günahların şahsi olduğu ve hiç kimsenin başkasının işlediği günahlardan sorumlu tutulamayacağı zikredilmektedir.

Fakat âyetlerle ilgili detaylı bir inceleme sonrasında aralarında herhangi bir çelişkinin bulunmadığı ve âyetlerin anlam bakımından birbirini desteklediği anlaşılacaktır. Aslında âyette kâfirlerin iki kat günah yüklendikleri ifade edilmekle birlikte günahların mahiyeti hakkında pek bilgi verilmemekte ve bu durum zâhiren bir çelişkiyi andırmaktadır.⁷¹ Müfessirlerin yaptığı yorumlara bakıldığında burada bahsedilen iki kat günahın, kâfirlerin işlediği günahların yanı sıra insanları doğru yoldan saptırmaları karşılığında yüklendikleri günahıdır. Yani burada kâfirlerin, yoldan saptırdıkları insanların günahlarından ziyade onları doğru yoldan alıkoymaları için üstlendikleri günahı bahsedilmektedir. Bu durumda yoldan sapan insanların günahlarından herhangi bir şey eksilmemekte ve haliyle âyetler arasında herhangi bir çelişkinin söz konusu olmadığı görülmektedir.⁷²

Sonuç olarak âyetlerin gerçek anlamda bir zıtlık içermediği ve meydana gelen anlaşmazlığın âyetlerin yorumuyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan her iki âyetinde muhkem olduğu ve anlam bakımından birbirini desteklediği görülmektedir. Âyette belirtilen mevzunun iyilik ve ibadetler içinde geçerli olduğu bilinmelidir.⁷³ Zira İslâm'da güzel çığır açan kimsenin kat kat sevap kazandığı ve bunun yanı sıra bu iyiliğe vesile olduğu için gösterdiği hayırlı işi yapan kimselerin ameli kadar mükâfat elde ettiği dile getirilmektedir.

Sonuç

İslâm Âlimleri, "Müşkilü'l-Kur'ân" kapsamında değerlendirilen bu konuyu "Çelişki içerdiği zannedilen âyetler" anlamına gelen "Mûhimü'l-İhtilâf" başlığı altında ele almışlardır. Müfessirlerin bu yaklaşımı, iddia edilen işkalin sadece bir zandan ibaret olduğunu, gerçek ve hakikatle herhangi bir ilgisinin bulunmadığını, bazen de kişinin bulunduğu konuma göre farklılık arz ettiğini ortaya koymuştur. Anlama, kavrama ve

⁶⁹ Cezâirî, *el-Cevâhiru'l-keîmiyye*, 62.

⁷⁰ Fâtır 35/18.

⁷¹ Mâverdî, *Tefsîru'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)*, 3/184.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/606.

⁷³ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Zekât", 69 (No. 1017).

yorumlama kabiliyeti insanlara göre farklılık arz ettiğinden, konuyla bağlantılı bazı âyetlerin kendi aralarında bir çelişkiye ve anlam farklılığına yol açtığı zannedilebilmektedir.

Ancak, Allah Teâlâ'nın Nisâ sûresi 82. âyette "Eğer o Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı" ifadesinde buyurduğu gibi Kur'an'ın bu tür iftirallardan berî olduğu, fesahat ve belagat ölçülerine göre son derece düzenli ve birbiriyle uyum içerisinde indirildiği beyan edilmektedir. Fakat aynı durum insan kelamı için söz konusu değildir. Şairlerin ve edebiyatçıların kaleme aldıkları aynı eser içerisinde bile birbiriyle tezat ifadeler ve şiirlere rastlanmaktadır. Şairlerin, kaside ve şiirlerinde konu edindikleri hususları bazen överek bazen de yermek suretiyle tenâkuza yol açtıkları aşikârdır. Kimi zaman dünyayı, korkuyu, cesareti ve benzeri olguları övdükleri, kimi zaman da aynı olguları kötiledikleri görülmektedir.

Bir insanın yaşamının yirmi yıllık zaman zarfı içerisinde birbiriyle çelişmeyen cümleler ve tenâkuza mahal vermeyecek şekilde konuşmalar gerçekleştirilebilmesi mümkün değildir. Buna karşılık Kur'an'ın yirmi üç yıllık risalet sürecinde aynı hedef ve amaçlardan bahsettiği, ihtilaf ve anlaşmazlığa asla yer vermediği görülmüştür. Bu gerçekler ışığında değerlendirilen ilgili âyetlerin en ufak bir olumsuzluk içerdiğini söylemek mümkün değildir. Âyetlerle ilgili bahse konu olan asılsız iddiaların gerçeklerle bağdaşmadığı, Hz. Peygamber döneminde dahi bu tarz çelişkilerin gündeme getirilmediği bilinmektedir. Zira o dönemdeki müşriklerin her fırsatta Kur'an'a saldırdıkları ve onun hayal ürünü bir kitap olduğunu iddia ettikleri müşahade edilmiştir. Fesahat ve belagat konusunda Arap toplumu içerisinde ün salmış Mekke'li müşrikler konuyla ilgili kayda değer bir eleştiride bulunmamışlardır. Kur'an'daki zâhirî çelişkilere yönelik yoğun bir itirazın sahabe döneminde bile bulunmadığı dikkate alındığında, son asırlarda ortaya çıkan ve Kur'an'da çelişkiler bulunduğunu öne süren bu yaklaşımların asılsız olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber'in de bir beşer olması hasebiyle hal ve davranışlarında değişkenliğin olması olağandır. Şâyet bu Kur'an, Hz. Peygamber'in konuşmasının bir ürünü olsaydı, elbette birçok ihtilaf ve çelişki ihtiva ederdi.

Müfessirler bahse konu âyetlerdeki işkâli cem', te'vil, tercih ve kıyas, gibi farklı yöntemler uygulayarak gidermeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Kur'an'ın zâhiren ihtilafli anlamlar içermesinin Kur'an'ın kendisinden kaynaklanmadığı, onu anlamaya çalışan insanların farklı bakış açısına sahip olmalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ağlıkaya, Muhammed Ali. *Kur'an müşkillerinin giderilmesinde tarihi malzemenin kullanımı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2008.
- Ahmed b. Hanbel. *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fî mâ şekket fîhi min müteşâbihî'l-Kur'ân ve teevvelethü 'alâ gayri te'vîlih*. Riyad: Daru's-Sebât li'n-neşr, 1. Basım, 2003.
- Akça, Yunus. "Kur'an'da Müşkile Yol Açan Sebepler". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019).
- Akın, Mehmet. *Nesefî tefsirinde Müşkilü'l Kur'an*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016.
- Akşit, İbrahim. *Taberî tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabi, 1415.
- Bezvâvî, Nasîrüddîn. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'u't-Turâsi'l-arabî, 2011.

- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Cami'us-sahîh*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'r-Risâle, 3. Basım, 2015.
- Cezâirî, Tâhir. *el-Cevâhiru'l-kelebiyye*. Dimeşk: Daru'l-Fecr, 1. Basım, 2002.
- Cibrîl, Muhammed Seyyid. *el-Menhecü'l-kavîm ila 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 2 Cilt. İstanbul: Nida Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Çakır, Erkan. *Mâtürîdî'nin Te'vîlât'ında müşkilü'l-Kur'an*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2017.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. Cidde: Darü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*. 21 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2002.
- Fâris, Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsu'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- İbn Abdusselam, İzzettin Abdulaziz. *Fevâid fî müşkilü'l-Kur'an*. 1 Cilt. Cidde: Daru's-Şurûk, 2. Basım, 1982.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 21 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida 'Imâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'an*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî. *Sünen'ü İbn Mâce*. thk. Mahmud Halil. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, 1. Basım, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dâru Sadır, 3. Basım, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Baḡdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 8 Cilt. Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.
- İskâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb. *Dürretü't- tenzîl ve gurretü't-te'vîl fî beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fî Kitâbi'llâhi'l-'Azîz*. Beyrut: Daru'l-Âfâki'l-Cedîde, 4. Basım, 1981.
- Kâdî Abdülcebbar. *Tenzîhü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in*. Riyad: Mektebetü'n-Nâfize, 1. Basım, 2006.
- Karadâvî, Yusuf. *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*. çev. Mehmet Nurullah Aktaş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câm'i li-ahkâmi'l-Kur'an*. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kutub, Seyyid. *fî Zılâli'l-Kur'an*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü's-Şurûk, 17. Basım, 1985.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Tefsîru'l-Mâtürîdî*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîru'l-Kur'an (en-Nüket ve'l-uyûn)*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahreddîn. *Mefâtihü'l-gayb*. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekir. *Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ*. Mısır: Mektebetü Feyâd, 1. Basım, 2013.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârû's-sihâh*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1995.

- Reysûnî, Ahmed. *Medhalün ilâ mekâsidi's-şer'î'a*. Mısır: Dâru'l-Kelime li'n-neşri ve't-tevzî', 1. Basım, 2010.
- Rızâ, Reşîd. *Tefsîrû'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menar, 1. Basım, 1990.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-M'arife, 1317.
- Şahin, Osman. *Kur'an-ı Kerim'deki müşkil ifadeler ve çözüm yolları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Fethü'l-kadîr el-câm'î beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 2. Basım, 1964.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1. Basım, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1978.
- Toptaş, Mahmut. *Kur'ân-ı Kerîm Şifa Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınları, 1. Basım, 1995.
- Yalınkılıç, Mehmet- Abay, Ahmet. "Meryem Sûresi 71. Âyet Bağlamında İşkâli Giderme Yolları". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018).
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 5 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım/Zehraveyn, 1. Basım, 1992.
- Yüksek, Muhammed İsa. "Müşkil Âyetler Bağlamında Zekeriya-Yahya Kıssası". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 15/1 (2015).
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyuni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2009.
- Zerkeşî, Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah. *el-Burhan fî 'ulûmi'l- Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, ts.
- Zuhaylî, Vehbe. *Tefsîrû'l-münîr*. 10 Cilt. Dimeşk: Daru'l-Fikir, 3. Basım, 2005.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 2. Basım, 1943.